

Co-financed by the European Regional Development Fund

Inspire Policy Making with Territorial Evidence

ZÁVEREČNÁ SPRÁVA

ENSURE – Slovakia spin-off

Výzvy a príležitosti pre obnovu brownfieldov v mestách

Závěrečná správa// Apríl 2022

Táto záverečná správa bola vypracovaná v rámci programu spolupráce ESPON 2020, ktorý je čiastočne financovaný z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

ESPON EGTC je jediným príjemcom programu spolupráce ESPON 2020. Jedinú operáciu v rámci programu realizuje ESPON EGTC a spolufinancuje ju Európsky fond regionálneho rozvoja, členské štáty EÚ, Spojené kráľovstvo a partnerské štáty, Island, Lichtenštajnsko, Nórsko a Švajčiarsko.

Táto správa nemusí nevyhnutne odrážať názory členov monitorovacieho výboru programu ESPON 2020.

Koordinácia

Michaela Gensheimer, Caroline Clause, ESPON EGTC (Luxembursko)

Osvetová činnosť

Nikos Lampropoulos, ESPON EGTC (Luxembursko)

Autori

Xavier Le Den, Lorraine Mazur a Damiano Ravera

Ramboll Management Consulting Belgicko

Poradenská skupina

Lucia Pospišová, Jana Ondrejmišková a Veronika Reháková

Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky

PodĎakovania

Nasledujúce kontaktné osoby boli k dispozícii na online rozhovory, počas ktorých poskytli neoceniteľné informácie:

- Magda Ďurdíková, Daniel Tomko a Adam Juhás - *Metropolitný inštitút Bratislavy*
- Maroš Finka - *Slovenská technická univerzita*
- Robert Robenek - *Slovenská agentúra životného prostredia*
- Zuzana Révészová – *Združenie Spolka*
- Monika Hlavičková – *Združenie miest a obcí Slovenska (ZMOS)*

Informácie o programe ESPON a jeho projektoch nájdete na www.espon.eu.

Webová stránka poskytuje možnosť stiahnuť a preskúmať najnovšie dokumenty vytvorené v rámci ukončených a prebiehajúcich projektov ESPON.

ISBN: 978-2-919816-33-0

© **ESPON, 2022**

Uverejnené vo februári 2022

Grafický dizajn od BGRAPHIC, Dánsko

Tlač, reprodukcia alebo citovanie sú povolené pod podmienkou uvedenia zdroja a zaslania kópie ESPON EGTC v Luxembursku.

Kontakt: info@espon.eu

Co-financed by the European Regional Development Fund

Inspire Policy Making with Territorial Evidence

ZÁVEREČNÁ SPRÁVA

ENSURE – Slovakia spin-off

Výzvy a príležitosti pre obnovu
brownfieldov v mestách

Záverečná správa // Apríl 2022

Vyhlasenie o odmietnutí zodpovednosti

Tento dokument je záverečnou správou.

Informácie uvedené v tomto dokumente sa môžu zmeniť a nezaväzujú ESPON EGTC a krajiny zúčastňujúce sa na programe spolupráce ESPON 2020.

Konečná verzia správy bude uverejnená hneď po jej schválení.

Obsah

Zoznam máp, obrázkov, grafov a tabuliek	6	
Úvod	7	
1	Prehľad špecifických politických a plánovacích súvislostí na Slovensku v oblasti regenerácie brownfieldov v mestách	8
1.1	Štrukturálne zmeny od roku 1989 po súčasnosť	8
1.2	Právny a inštitucionálny kontext	8
1.2.1	Na národnej úrovni poskytuje usmernenia a orientáciu Rámec politiky mestského rozvoja	8
1.2.2	... aplikované a prispôbené na regionálnej a miestnej úrovni	9
1.3	Stav poznatkov a iniciatív týkajúcich sa obnovy brownfieldov na Slovensku	10
1.3.1	Národné a miestne štúdie zostavujúce súpis brownfieldov	10
1.3.2	Inovatívne iniciatívy (často iniciované EÚ) vítané miestnymi zainteresovanými stranami	13
1.3.3	Rôzne národné a miestne zainteresované strany, ktoré chcú revitalizovať mestské brownfieldy	15
2	Analýza výziev pri obnove mestských brownfieldov a spôsoby ich riešenia	16
2.1	Prekážky revitalizácie brownfieldov, ktoré sú rôznorodé a vzájomne prepojené	16
2.2	Potreba integrovaných politík a metód plánovania	17
3	Príloha 1: Analýza prípadových štúdií štyroch obnov brownfieldov v Európe	19
4	Príloha 2: Návod krok za krokom	20
5	Príloha 3: Analýza prieskumu uskutočneného medzi slovenskými obcami	21
Zoznam odkazov	24	

Zoznam máp, obrázkov, grafov a tabuliek

Zoznam máp

Mapa 1. Štyri európske prípadové štúdie vybrané pre rozsah tejto analýzy	19
--	----

Zoznam obrázkov

Obrázok 1. Časová os relevantnej legislatívy v sektore priestorového plánovania na Slovensku	10
Obrázok 2. Časová os najvýznamnejších iniciatív a štúdií v oblasti obnovy brownfieldov, do ktorých sa zapojili slovenské mestá	15
Obrázok 3. Výzvy pri obnove brownfieldov	17

Zoznam tabuliek

Tabuľka 1. Bývalé využitie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022).....	11
Tabuľka 2. Vlastníctvo zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022).....	11
Tabuľka 3. Úroveň kontaminácie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022).....	12
Tabuľka 4. Úroveň degradácie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)	12
Tabuľka 5. Veľkosť zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)	12

Úvod

Podľa siete CABERNET¹ (Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network - Spoločné kroky v oblasti siete brownfieldov a hospodárskej regenerácie) sú brownfieldy plochy a budovy, ktoré majú nasledujúce vlastnosti:

- Sú ovplyvnené predchádzajúcou funkciou
- Sú opustené alebo nedostatočne využívané
- Majú skutočné (alebo domnelé) problémy s kontamináciou
- Nachádzajú sa v zastavaných urbanizovaných oblastiach
- Vyžadujú si zásah z vonkajšieho prostredia

Brownfieldy sú predmetom dvojitého a protichodného vnímania. Často vyvolávajú dojem opustenosti a rozkladu a negatívne ovplyvňujú okolie a mestskú krajinu. Uznáva sa však ich potenciál na dosiahnutie udržateľného rozvoja miest. Regenerácia nevyužívaných, nedostatočne využívaných alebo opustených oblastí a budov môže obmedziť investície na zelenej lúke a zabrániť rozrastaniu miest. Prostredníctvom vyváženého zahusťovania orientovaného na opätovné využitie brownfieldov možno zmierniť negatívne environmentálne, sociálne a hospodárske účinky, ako je prekrytie pôdy, strata poľnohospodárskej pôdy, vyššie náklady na infraštruktúru a emisie súvisiace s dopravou. Valorizácia brownfieldov môže okrem toho napraviť kontamináciu, priniesť nové investície a posilniť miestnu identitu prostredníctvom znovuoobjavenia historického dedičstva (továrne, verejná infraštruktúra...).

Na európskej úrovni sa zvyšuje záujem o regeneráciu brownfieldov ako hnacej sily udržateľnej urbanizácie. Udržateľné využívanie pôdy bolo uznané za kľúčovú podmienku prispievajúcu k dosiahnutiu klimaticky neutrálnej EÚ do roku 2050, ako to navrhla Európska komisia v súlade s Parížskou dohodou. V tejto súvislosti ESPON už podporil výskum a budovanie poznatkov na túto tému, najmä prostredníctvom projektov SUPER (Udržateľná urbanizácia a postupy využívania pôdy v európskych regiónoch) a ENSURE (Európska udržateľná urbanizácia prostredníctvom regenerácie prístavných miest). Tieto úvahy čiastočne prevzali slovenské národné politiky a očakáva sa, že nový operačný program na programové obdobie 2021 - 2027 zdôrazní význam transformácie brownfieldov (najmä tých, ktoré sa nachádzajú v centrálnych mestských oblastiach) prostredníctvom udržateľných inovatívnych zásahov. Na Slovensku začína vzbudzovať obavy vysoký výskyt brownfieldov. Hoci si vláda uvedomuje tento problém a niektoré obce uskutočnili zaujímavý implementačný a výskumný projekt, stále existuje všeobecný nedostatok poznatkov o počte, lokalizácii a potenciáli brownfieldov.

Projekt ENSURE/Slovensko je kľúčovou príležitosťou dať nový impulz problematike brownfieldov a vytvoriť prepojenie medzi európskymi odporúčaniami, ktoré stanovujú cieľ nezaberať do roku 2050 žiadnu čistú pôdu ([Nariadenie o využívaní pôdy a lesnom hospodárstve na roky 2021-2030](#)), a ďalšími politikami na Slovensku, a to na národnej aj miestnej úrovni. V tejto správe poukážeme na hlavné historické aspekty vysvetľujúce prítomnosť brownfieldov v slovenských obciach a analyzujeme súčasnú legislatívu z hľadiska územného plánovania prostredníctvom oficiálnych dokumentov a rozhovorov s miestnymi zainteresovanými stranami. V neskoršej fáze preskúmame hlavné výzvy týkajúce sa regenerácie brownfieldov a spôsoby ich riešenia. Analýza štyroch prípadových štúdií dobrej praxe z rôznych európskych krajín bude možno inšpiráciou pre slovenské obce a odborníkov z praxe. Na záver na základe týchto prvkov vypracujeme odporúčania pre miestne a regionálne zainteresované strany na Slovensku, ako riešiť mestské brownfieldy.

¹ Oliver L. et al. (2005). The scale and nature of European brownfields. *CABERNET*

1 Prehľad špecifických politických a plánovacích súvislostí na Slovensku v oblasti regenerácie brownfieldov v mestách

1.1 Štrukturálne zmeny od roku 1989 po súčasnosť

Od konca socialistického režimu v roku 1989 prešla politika priestorového plánovania na Slovensku drastickými štrukturálnymi zmenami. Postupne sa objavili najmä tri hlavné trendy. Na jednej strane sa uskutočnila **reforma verejnej správy**, ktorej cieľom bolo prekonať centralistický model, ktorý charakterizoval krajiny východného bloku. V rámci tohto procesu decentralizácie, ktorý prebiehal v rokoch 2002 až 2005, sa zodpovednosť a právomoci presunuli z ministerstiev na miestne a regionálne samosprávy. Medzi delegované kompetencie patrilo aj územné plánovanie, ktorého cieľom je využívanie a organizácia územia.

Na druhej strane sa **radikálne zmenila vlastnícka štruktúra nehnuteľností** v prospech súkromného vlastníctva, čo bolo podmienkou rozvoja trhu s nehnuteľnosťami. V dôsledku toho sa zvýšili súkromné investície do nehnuteľností a ľudia sa začali viac zaujímať o kvalitu svojho života a začali sa orientovať na prímestský životný štýl. Výstavba rodinných domov a obchodných parkov viedla k enormnému **nárastu urbanizovaných oblastí**. Len v rokoch 1994 až 2007 sa zastavané plochy zvýšili o 77%², a to napriek stabilnej dynamike obyvateľstva. Tento zvrät však nesprievádzala účinná regulácia zo strany verejného sektora a v súčasnosti obce vnímajú nekontrolovanú privatizáciu nehnuteľného majetku ako prekážku pre ďalšie verejne riadené zásahy, a to aj z dôvodu nejasnej a rozdrobenej vlastníckej štruktúry.

Tieto zmeny (decentralizácia, privatizácia a suburbanizácia) v kontexte ekonomického prechodu od socialistického ku kapitalistickému režimu, ktoré viedli k poklesu počtu priemyselných, vojenských a administratívnych objektov, môžu čiastočne vysvetliť vznik nevyužívaných, opustených a zanedbaných budov v mestských oblastiach.

V ďalšej podkapitole budú uvedené ďalšie podrobnosti o rôznych stupňoch legislatívy územného plánovania na Slovensku, ktoré budú relevantné pri riešení problematiky mestských brownfieldov.

1.2 Právny a inštitucionálny kontext

1.2.1 Na národnej úrovni poskytuje zásady územného plánovania Rámec politiky mestského rozvoja a Koncepcia územného rozvoja Slovenska...

Na **národnej úrovni** je rámcovým dokumentom, ktorý definuje strategickú víziu pre mestské oblasti Slovenska a navrhuje zásady urbanizácie, „Politika mestského rozvoja Slovenskej republiky do roku 2030“. Tento dokument vyzýva obce, aby podporovali strategické rozhodovanie a integrované, komplexné prístupy. Medzi opatreniami zavedenými v rámci Politiky mestského rozvoja Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky financovalo štúdiu s názvom „Analýza prekážok v zhodnocovaní nevyužívaných a zanedbaných území v intraviláne miest a návrh podporných opatrení“. Tento výskum uskutočnilo SPECTRA Centre of Excellence Slovenskej technickej univerzity. Hoci štúdiá má zásluhu na tom, že prostredníctvom veľmi úplného prehľadu výziev vyvolala diskusiu o brownfieldoch, priamo z nej nevyplývali žiadne operatívne opatrenia.

² Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky (2016) Habitat III. Národná správa, 36 s.

Brownfieldy sa nachádzajú na križovatke viacerých oblastí politiky. Táto multidisciplinárna špecifickosť vysvetľuje rôznorodosť aktérov a rozptýlené kompetencie medzi jednotlivými ministerstvami. V skutočnosti je Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky zodpovedné len za územné plánovanie a stanovuje národné zásady prostredníctvom rámca Politiky mestského rozvoja. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky je zodpovedné za problematiku životného prostredia a dekontaminačných zásahov, zatiaľ čo Ministerstvo investícií, regionálneho rozvoja a informatizácie Slovenskej republiky zastrešuje socio-ekonomické strategické plánovanie krajov a obcí, vrátane európskych fondov. Z legislatívneho hľadiska sa územnoplánovacie zásahy realizujú v súlade so zákonom o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (Stavebný zákon³) z roku 1976 a vyhláškou Ministerstva životného prostredia Slovenskej republiky o územnoplánovacích podkladoch a územnoplánovacej dokumentácii z roku 2001⁴. Pokiaľ ide o prevenciu rozrastania miest, zákon o ochrane a využívaní poľnohospodárskej pôdy, ktorý bol schválený v roku 2004⁵, sa stále považuje za niečo, čo sa dá ľahko obísť a za čiastočne neúčinný.⁶

Je dôležité zdôrazniť, že v Slovenskej republike je územné plánovanie rozdelené na tri rôzne úrovne riadenia: Štát, samosprávne kraje a obce. Ministerstvo dopravy a výstavby je zodpovedné za územné plánovanie na národnej úrovni prostredníctvom národného rámca „Konceptia územného rozvoja Slovenskej republiky“.

Tento národný územnoplánovací dokument odráža predstavy o optimálnych priestorových prepojeniach na národnej a medzinárodnej úrovni. Ide o dlhodobý strategický dokument, ktorý obsahuje významnú časť o orientačnom charaktere plánovacieho procesu. Ako uvidíme v nasledujúcej časti, druhú úroveň zodpovednosti tvoria samosprávne kraje. Ich dokumentácia by mala byť v súlade so zásadami uvedenými v národnej dokumentácii. Tretia (a posledná) úroveň je v kompetencii obcí, ktoré majú vlastnú zodpovednosť za územné plánovanie na miestnej úrovni, uplatňovanú prostredníctvom územných plánov obcí v súlade s dokumentáciou na vyššej úrovni.

1.2.2 ... aplikované a prispôbené na regionálnej a miestnej úrovni

Politika mestského rozvoja stanovuje len princípy a víziu, ale bez aktivít a spôsobov, ako ju dosiahnuť. Tieto princípy a vízie sú inšpiráciou pre územné plány vypracované **krajmi a obcami**; určujú ich rozvojové priority a strategické investície, ako aj lesnícku a poľnohospodársku politiku.

Všetky **obce** s počtom obyvateľov nad 2 000 sú povinné mať vypracovaný územný plán. Tento dokument, záväzný pre územné rozhodovanie, musí obsahovať:

- Predpisy o funkčnom využívaní územia
- Hranice zastavaných plôch a opatrenia na ochranu kultúrno-historického dedičstva
- Podrobnosti o verejnom vybavení a službách

Ako už bolo spomenuté, uznanie obcí ako kľúčových aktérov územného rozvoja sa v 90. rokoch výrazne zvýšilo. Zákon o obecnom zriadení⁷, ktorý bol schválený v roku 1990, vychádzal zo zásady rovnoprávneho postavenia obcí, čo znamená, že na svojom území plnia rovnaké funkcie. To viedlo k viacerým problémom, najmä v prípade menších obcí, ktorých kapacity boli obmedzené, keďže prenesenie právomocí na miestne samosprávy nebolo vždy sprevádzané presunom finančných prostriedkov.

³ Zákon č. 50/1976 Zb. - Zákon o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (stavebný zákon)

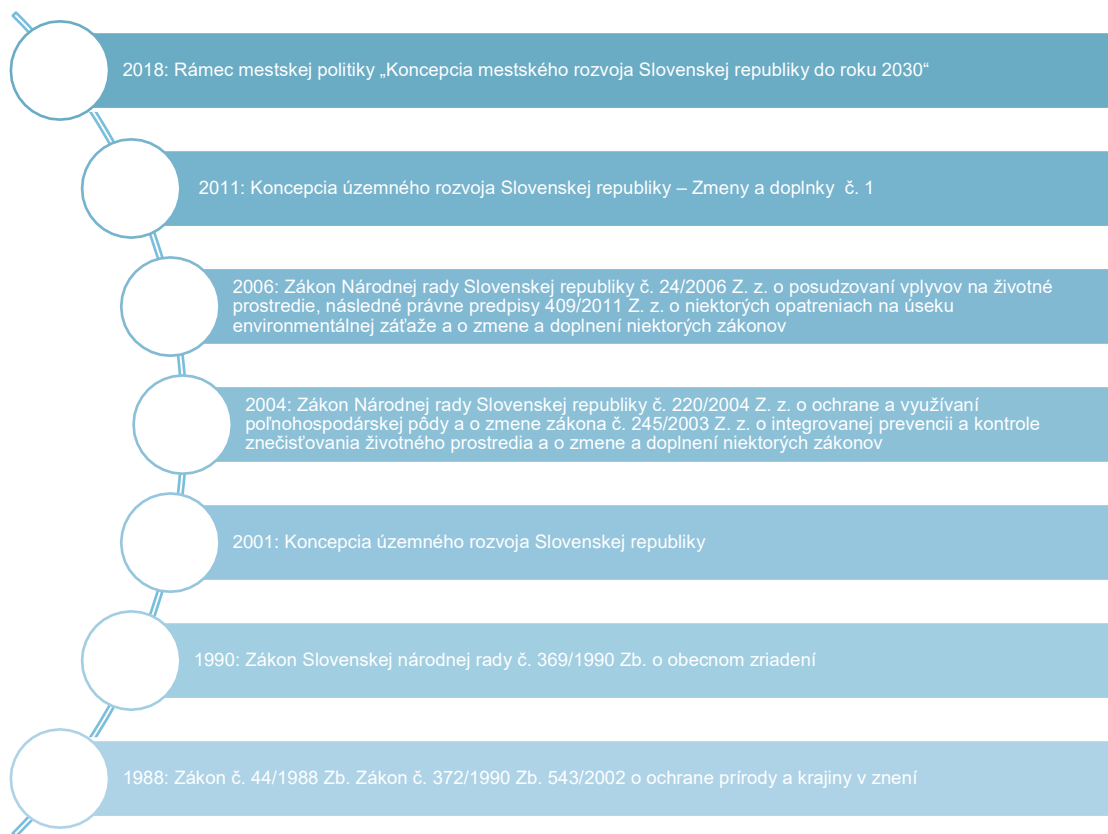
⁴ Vyhláška Ministerstva životného prostredia Slovenskej republiky č. 55/2001 Z. z. o územnoplánovacích podkladoch a územnoplánovacej dokumentácii

⁵ Zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 220/2004 Z. z. o ochrane a využívaní poľnohospodárskej pôdy a o zmene zákona č. 245/2003 Z. z. o integrovanej prevencii a kontrole znečisťovania životného prostredia a o zmene a doplnení niektorých zákonov

⁶ Palšová L. et al. (2017) Agricultural Land Protection – the Case of Slovakia. In Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st century, 15 s.

⁷ Zákon Slovenskej národnej rady č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení

Po vstupe Slovenska do Európskej únie v roku 2004 sa tak úloha európskych štrukturálnych a investičných fondov (EŠIF) stala kľúčovou pri financovaní programov regionálneho a miestneho rozvoja. V roku 2016 bolo 80 % výdavkov obcí na územný rozvoj preplatených z EŠIF⁸. Tento vzťah závislosti poukazuje na jednej strane na finančnú slabosť miestnych samospráv a na druhej strane na vysoký záujem slovenských zainteresovaných strán o priority európskej politiky a európske financovanie.

Obrázok 1 Časová os relevantnej legislatívy v sektore priestorového plánovania na Slovensku

1.3 Stav poznatkov a iniciatív týkajúcich sa obnovy brownfieldov na Slovensku

1.3.1 Národné a miestne štúdie zostavujúce súpis brownfieldov

Do komplexných štúdií zameraných na lokalizáciu a mapovanie brownfieldov boli zapojené národné subjekty (Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky a Slovenská agentúra životného prostredia), ale aj miestne samosprávy a inštitúcie (mesto Bratislava,

⁸ Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky (2016) Habitat III. Národná správa, 36 s.

Metropolitný inštitút Bratislavy a Slovenská technická univerzita). V skutočnosti títo aktéri uznali úlohu budovania vedomostí ako prvého kroku k zásahom na regeneráciu brownfieldov.

Spomedzi týchto **štúdií a výskumov** môžeme spomenúť nasledujúce:

- Slovenská agentúra životného prostredia v súčasnosti (2022) vykonáva hĺbkovú analýzu a mapovanie brownfieldov na národnej úrovni. Táto štúdia financovaná Ministerstvom životného prostredia Slovenskej republiky sa začala v roku 2017 a jej ukončenie sa očakáva v roku 2023 (zmapovaných je už 6 z 8 krajov). Odborníci najprv použili zdroje ako Google Maps, miestne noviny a mapy, aby identifikovali všetky opustené areály a budovy. V neskoršej fáze sa uskutočnil terénny výskum s cieľom potvrdiť a obohatiť teoretickú analýzu. Pre každý brownfield bola následne navrhnutá identifikačná karta, ktorá uvádza jeho lokalizáciu, predchádzajúce využitie, vlastníkov a ďalšie kritériá (v súlade s metodikou CABERNET). Nakoniec bola vytvorená databáza GIS. Manažéri zodpovední za túto štúdiu organizujú stretnutia s obcami s cieľom prezentovať a zlepšiť údaje. Pracovníci Slovenskej agentúry životného prostredia kategorizovali brownfieldy podľa niekoľkých znakov (uvedených v tabuľkách nižšie).
- *Bývalé využitie.* Najväčšiu plochu v krajine tvoria opustené priemyselné areály, hoci „územia so zmiešaným využitím“ predstavujú vyšší počet brownfieldov.

Bývalé využitie	Počet lokalít	rozloha (ha)
Priemyselné areály	159	670,92
Územia so zmiešaným využitím	224	238,18
Plochy poľnohospodárskej a lesnej výroby	44	155,77
Ťažobné oblasti	17	263,11
Oblasti športu, rekreácie a cestovného ruchu	54	88,72
Skládky odpadov	5	33,38
Vojenské areály a zariadenia	10	322,39
Dopravné areály a zariadenia	26	93,57

Tabuľka 1. Bývalé využitie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022).

- *Vlastníctvo.* Najväčší počet brownfieldov v krajine predstavujú plochy a budovy v súkromnom vlastníctve, po ktorých nasledujú lokality vo vlastníctve obcí a štátu.

Vlastníctvo	počet lokalít	rozloha (ha)
Vlastníctvo štátu	65	257,30
Obecné vlastníctvo	85	409,40
Družstevné vlastníctvo	3	0,59
Súkromné vlastníctvo	346	1063,53
Iné	16	65,93
Kombinované	29	76,72

Tabuľka 2. Vlastníctvo zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)

- **Úroveň degradácie a kontaminácie.** Väčšina brownfieldov je „mierne degradovaná“, zatiaľ čo len 6 z nich je uvedených ako kontaminované lokality. Tento údaj by mohol potvrdiť vysoký potenciál pre krátkodobú revitalizáciu bez potreby masívnych investícií v dôsledku sanácie.

Kontaminovaná lokalita	Počet lokalít	rozloha (ha)
Potenciálne kontaminovaná lokalita	13	261,0465
Kontaminovaná lokalita	13	169,9842
Sanovaná, rekultivovaná lokalita	6	33,09252
nerregistrované	512	1409,339

Tabuľka 3. Úroveň kontaminácie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)

Degradácia lokalít	Počet lokalít	Rozloha (ha)
Potenciálne rizikové lokality s predpokladom degradácie	35	138,39
Slabo degradované - opustené, ale zachované zariadenia a budovy	90	324,91
Mierne degradované - zariadenia a budovy čiastočne schátrané	249	665,82
Silne degradované - zdevastované zariadenia a budovy	142	617,71
Silne degradované bez budov	28	126,64

Tabuľka 4. Úroveň degradácie zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)

- **Veľkosť.** Väčšina brownfieldov má rozlohu od 0,5 do 5 hektárov („stredná veľkosť“).

Kategória podľa rozlohy v hektároch	Počet lokalít	Rozloha (ha)
Malá (0,1 - 0,5 ha)	191	55,39453
Stredná (0,5 - 5 ha)	269	473,6136
Veľká (5 - 10 ha)	55	338,8552
Veľmi veľká (viac ako 10 ha)	29	1005,599

Tabuľka 5. Veľkosť zmapovaných brownfieldov na Slovensku (k aprílu 2022)

Táto štúdia, pôvodne zameraná len na kontaminované lokality, ale neskôr upravená podľa širšieho prístupu k územnému plánovaniu, je prvým príkladom hĺbkového mapovania brownfieldov v celoštátnom meradle. Určite poskytne neoceniteľné podklady pre ďalšie územné politiky zamerané na regeneráciu brownfieldov na Slovensku.

- LUDA (Large Urban Distressed Areas) bol výskumný projekt kľúčovej akcie 4 „Mesto zajtrajška 1 Kultúrne dedičstvo“ programu „Energia, životné prostredie a trvalo udržateľný rozvoj“ v rámci piateho rámcového programu pre výskum a technologický rozvoj (neskôr nazvaného program Horizont) Európskej komisie. Program sa realizoval v rokoch 2003 až 2005 a podporoval

prenos poznatkov medzi šiestimi európskymi mestami (Bratislava, Drážďany, Edinburgh, Florencia, Lisabon a Valenciennes). Cieľom projektu bolo prispieť k zlepšeniu kvality života vo veľkých mestských problémových oblastiach prostredníctvom systematického strategického plánovania a rozvojového prístupu s ohľadom na zhoršené bývanie, environmentálne riziká, nezamestnanosť...). V Bratislave bola za cieľovú oblasť vybraná periférna štvrť Východné/Žabí Majer, ktorá sa vyznačuje prítomnosťou železničných dep a bývalých výrobných skladov.

- Projekt BROWNTRANS (prenos know-how v oblasti regenerácie brownfieldov pre Bulharsko, Rumunsko, Českú republiku a Slovensko) bol financovaný z Programu celoživotného vzdelávania v roku 2012. Projekt sa zamerával na odborníkov v oblasti stavebníctva, developerov, realitných agentov a technikov, ako aj na ľudí pracujúcich v obciach a ich manažérov. Cieľom bolo pripraviť vzdelávací materiál na základe príručky Brownfield Handbook⁹ a vypracovať výučbový kurz vo forme elektronického vzdelávania. Na Slovensku bolo oficiálnym partnerom SPECTRA Centre of Excellence Slovenskej technickej univerzity (STU).
- Štúdiá „Analýza prekážok v zhodnocovaní nevyužívaných a zanedbaných území v intraviláne miest a návrh podporných opatrení“, ktorú zadalo Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky.
- Projekt „Brownfield 2019“ realizovaný Metropolitným inštitútom Bratislavy. Architekti a inžinieri MIB zmapovali 131 brownfieldov v hlavnom meste Slovenska (630 hektárov, 3 % mestskej plochy) a pre každý z nich vytvorili „pasport“, aby preskúmali vlastníctvo a stanovili základ potenciálneho ďalšieho rozvoja.
- Národný prieskum, ktorý spustilo Združenie miest a obcí Slovenska vo februári 2022. Ramboll sa zúčastnil na fáze návrhu prieskumu a analyzoval hlavné výsledky v osobitnej prílohe (strana 20). Výsledky prieskumu poukazujú na rozdiely v znalostiach a informovanosti o tejto téme medzi väčšími a menšími obcami. Táto iniciatíva je dôležitým krokom, ktorý môže byť základom národnej politiky a programu zameraného na posilnenie právomocí miestnych orgánov v oblasti integrovaných investícií do obnovy, a to aj nad rámec tejto konkrétnej štúdie.

1.3.2 Inovatívne iniciatívy (často iniciované EÚ) vítané miestnymi zainteresovanými stranami

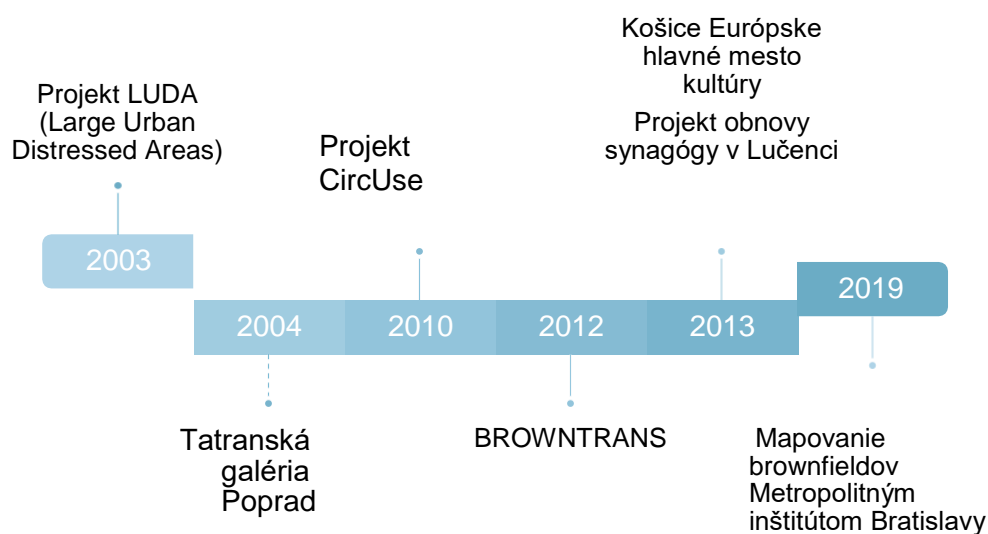
Vzhľadom na chýbajúce štruktúrované vnútroštátne usmernenia k tejto téme, špecializované politiky, financovanie, ale aj ľudské a finančné zdroje sa problematikou regenerácie brownfieldov zaoberalo len niekoľko obcí. Za posledných dvadsať rokov nebol realizovaný žiadny oficiálny program zameraný na rozvoj nedostatočne využívaných oblastí. Napriek tomu sa uskutočnili zaujímavé experimenty, niekedy v spolupráci s miestnymi organizáciami (ako je MIB, čiastočne financovaná mestom). Väčšina realizačných a výskumných projektov bola financovaná z európskych programov.

⁹ Petříková D., Vojvodíková B. (ed.) (2012). Brownfields – Handbook. BROWNTRANS, 212 s.

Spomedzi týchto **projektov** môžeme spomenúť nasledujúce:

- V roku 2004 sa v Poprade premenila parná elektrárňa na umeleckú galériu ([Tatranská galéria](#)), a to najmä vďaka finančným prostriedkom EÚ,
- Projekt CircUse, ktorý sa realizoval v rámci operačného programu Stredná Európa v rokoch 2010 až 2013 a zahŕňal desať európskych regiónov. Cieľom projektu bolo obmedziť využívanie nových zelených plôch prostredníctvom zhodnocovania využívaných alebo nedostatočne využívaných pozemkov (princíp vyhýbaj sa - recykluj - kompenzuj). Na Slovensku mesto Trnava (65 000 obyvateľov) identifikovalo 62 brownfieldov na svojom administratívnom území, zmapovalo ich a navrhlo možné smery rozvoja.
- V Košiciach (239 000 obyvateľov, Európske hlavné mesto kultúry v roku 2013) boli financované aj ambiciózne zásahy na rozvoj brownfieldov, najmä prostredníctvom Európskeho fondu regionálneho rozvoja. Najikonickejšou zmenou v košickej mestskej krajine bola premena opusteného mestského kúpaliska na multifunkčný priestor pre súčasné umenie ([Kunsthalle Košice](#))
- V centre mesta Lučenec bola starostlivo zrekonštruovaná opustená synagóga z 18. storočia, v ktorej sa dnes nachádza [kultúrne centrum a pamätné múzeum](#). Projekt stál 2,5 milióna EUR a takmer celý bol financovaný z EFRR. Na národnej úrovni sa považuje za osvedčený postup ohľaduplnej rekvalifikácie historického dedičstva.
- Po zmapovaní brownfieldov realizuje v súčasnosti Metropolitný inštitút Bratislavy v spolupráci s mestom hlavný projekt regenerácie brownfieldov. Historické [Mestské kúpele Grössling](#), ikonická budova hlavného mesta z konca 19. storočia, ktorá bola dlhé roky opustená, budú obnovené do svojej pôvodnej funkcie, v ktorej sa miešajú verejné kúpele, knižnica a park.

Napriek tomu, ako ukazujú tieto príklady, mnohé z experimentov uskutočnených v posledných dvadsiatich rokoch na Slovensku sa týkali veľkých mestských oblastí, najmä Bratislavy a Košíc. Okrem toho boli akčné plány a metodiky na dosiahnutie regenerácie brownfieldov financované v rámci projektov európskej spolupráce (rámcový program pre výskum a inovácie, INTERREG Stredná Európa atď.). Malé mestá sú nedostatočne zastúpené, pretože najviac trpia nedostatkom štrukturálnych vnútroštátnych politík, ale aj nástrojov a zdrojov týkajúcich sa revitalizácie brownfieldov. Tento nedostatok zapojenia a znalostí, ktoré sa týkajú malých mestských oblastí, potvrdzujú ťažkosti, ktoré vyjadrili odborníci zo Slovenskej agentúry životného prostredia pri nadväzovaní spolupráce alebo dokonca jednoduchého dialógu s malými mestami po mapovaní, ktoré sa v súčasnosti vykonáva (opísané v časti 1.3.1).

Obrázok 2 Časová os najvýznamnejších iniciatív a štúdií v oblasti obnovy brownfieldov, do ktorých sa zapojili slovenské mestá

1.3.3 Rôzne národné a miestne zainteresované strany, ktoré chcú revitalizovať mestské brownfieldy

Na Slovensku sa na rozvoji solídnych poznatkov o tejto problematike podieľajú viaceré zainteresované strany, pričom poznatky sú podmienkou pre budúce opatrenia. Ministerstvo dopravy a výstavby, ako aj Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky (prostredníctvom Slovenskej agentúry životného prostredia) prispeli k vyvolaniu diskusie a zadali výskumné projekty a štúdie.

Na miestnej úrovni je Metropolitný inštitút Bratislavy, čiastočne financovaný mestom Bratislava, referenciou vo výskume (mapovanie brownfieldov) aj v realizácii projektov (napr. rekonštrukcia kúpeľov Groessling).

Združenie miest a obcí Slovenska (ZMOS) prispieva k zhromažďovaniu poznatkov prostredníctvom prieskumu adresovaného členským obciam (začiatok roka 2022). Okrem toho organizácia SPOLKA, ktorá sa zaoberá otázkami územného rozvoja, prejavila záujem o podporu opustených priestorov pre kultúrne, sociálne a hospodárske aktivity.

2 Analýza výziev pri obnove mestských brownfieldov a spôsoby ich riešenia

2.1 Prekážky revitalizácie brownfieldov, ktoré sú rôznorodé a vzájomne prepojené

Pri riešení regenerácie brownfieldov čelia slovenské obce viacerým výzvam.

Najnaliehavejšie sú **inštitucionálne** a **legislatívne prekážky**. Chýbajúca jasná definícia brownfieldov¹⁰ sťažuje klasifikáciu nevyužívaných plôch, najmä pokiaľ ide o počet rokov, počas ktorých musí byť budova alebo plocha opustená, aby bola definovaná ako taká (často sa uvažuje obdobie 3 - 5 rokov¹¹). Okrem toho privatizačný trend opísaný v časti 1.1. viedol k nejasným vlastníckym vzťahom a rozdrobenosti pozemkov, ktorá sa zvýšila v dôsledku dedičského konania a rozmnoženia vlastníkov, často nemotivovaných využívať pôdu a chránených legislatívnou nemožnosťou vyvlastnenia. Táto nejasnosť v legislatíve a majetkovej štruktúre je hlavnou prekážkou pre zahrnutie možností regenerácie brownfieldov do územných plánov obcí.

Druhou významnou prekážkou je **absencia** okamžitej **ekonomickej hodnoty** brownfieldov, ktorú zhoršuje znečistenie životného prostredia. Súkromní developeri často nie sú ochotní investovať, zatiaľ čo vlastníci špekulujú ohľadom budúcej dynamiky nehnuteľností a takticky čakajú niekoľko rokov, aby získali väčšiu hodnotu. Hlavnou prekážkou sú celkové náklady na obnovu brownfieldov a (ešte viac) na sanáciu životného prostredia, najmä v porovnaní s nižšími nákladmi na výstavbu na zelenej lúke. Obce predovšetkým nedisponujú dostatočnými finančnými prostriedkami na riešenie tohto problému.

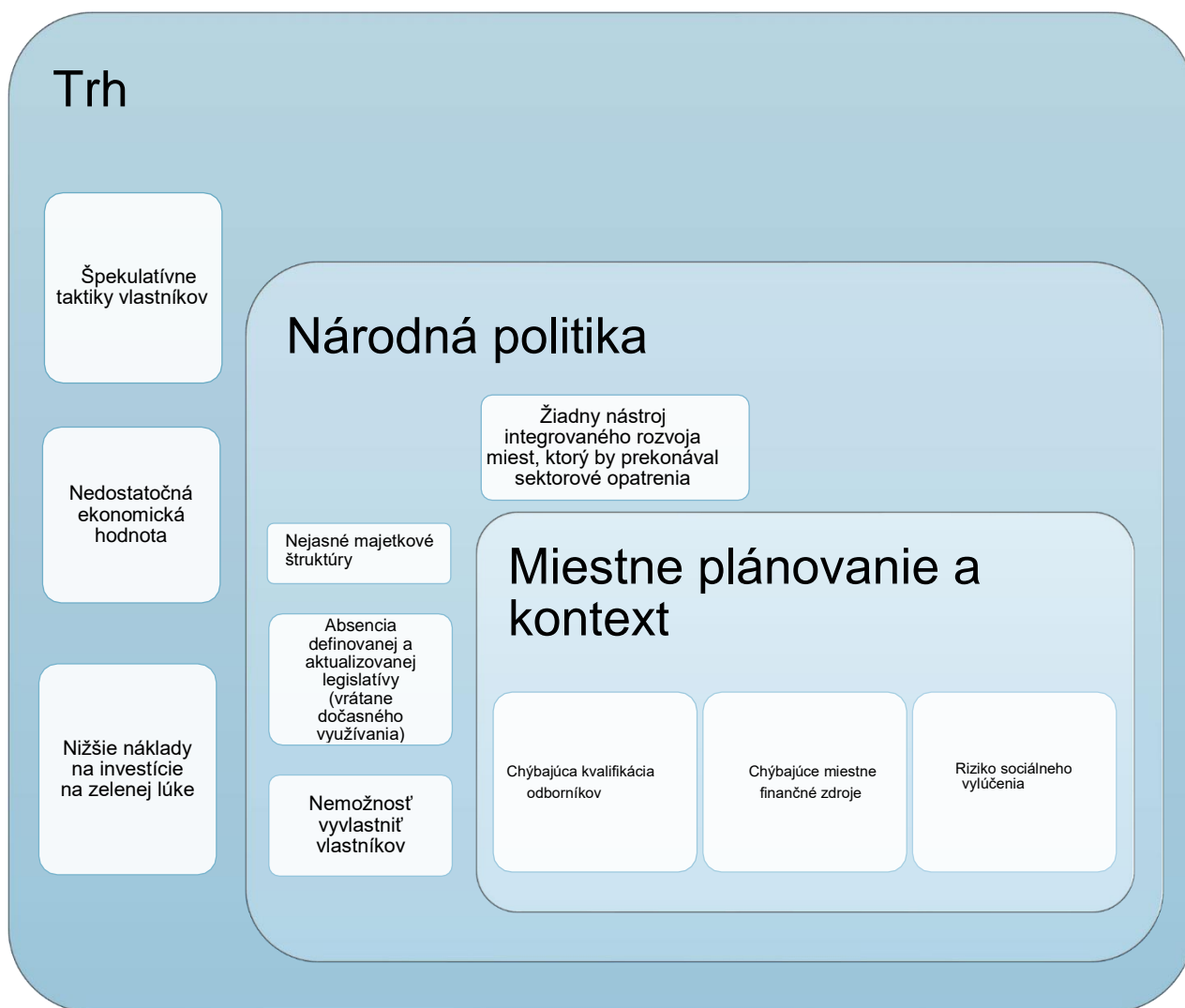
Z **politického** hľadiska sa tiež zdôrazňujú ťažkosti, ktoré majú mestá pri realizácii viacsektorových integrovaných projektov. Je to spôsobené najmä **absenciou komplexného prístupu** v mestskom plánovaní, ale aj krátkodobou víziou, ktorá charakterizuje rozhodovanie v procese miestneho rozvoja. Situáciu ďalej komplikuje roztrieštenosť kompetencií medzi národnou, regionálnou a miestnou úrovňou, ale aj medzi jednotlivými ministerstvami (napríklad Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky môže financovať len kontaminované brownfieldy).

Z hľadiska **plánovania** je **úroveň kvalifikácie ľudských zdrojov na miestnej úrovni**, ako aj ich skúsenosti s komplexnými územnými projektmi často nedostatočná. Okrem toho ďalším obmedzením účinného opätovného využívania opustených plôch a budov je neexistencia flexibilného nástroja na dočasné využívanie, s ktorým sa v legislatíve nepočíta.

Napokon, zo **sociálneho** hľadiska **sa môžu spustiť** bludné kruhy **chudoby a vylúčenia**, a to tak v prípade nečinnosti (koncentrácia chudoby, vytváranie get, nezamestnanosť po ukončení činnosti a degradácia obrazu územia), ako aj regenerácie (sociálne vylúčenie, strata identity, nedostatok sociálneho mixu).

¹⁰ Hoci pojem brownfield nie je súčasťou žiadnej oficiálnej legislatívy, používajú ho niektoré štátne inštitúcie, napríklad Slovenská agentúra pre rozvoj investícií a obchodu (SARIO)

¹¹ SPECTRA Centre of Excellence, Slovenská technická univerzita (2019). Analýza prekážok v zhodnocovaní nevyužívaných a zanedbaných území v intraviláne miest a návrh podporných opatrení.

Obrázok 3. Výzvy pri obnove brownfieldov

Obrázok 3 znázorňuje a sumarizuje výzvy rôzneho rozsahu, ktorým čelia miestne samosprávy pri realizácii opatrení na regeneráciu brownfieldov. Ekonomické faktory („trhové“) sú prezentované v najväčšom rozsahu, čo vychádza zo skutočnosti, že slovenská národná politika, podobne ako vo väčšine sveta, je integrovaná do trhovej ekonomiky, na ktorú reaguje a do ktorej môže len obmedzene zasahovať. Podobne aj miestne plánovanie má dostatočný priestor, ale väčšinou sa spolieha na programy a rozvojové priority definované na národnej úrovni.

2.2 Potreba integrovaných politík a metód plánovania

Na prekonanie alebo aspoň zmiernenie uvedených ťažkostí možno na základe preskúmania oficiálnych štúdií, dokumentov a rozhovorov s národnými expertmi navrhnuť niektoré zmeny.

Predovšetkým **inštitucionalizácia pojmu brownfield** by mohla vyriešiť legislatívnu nejasnosť a nejednotnosť v tejto oblasti. Na národnej úrovni sa tak môže stať prostredníctvom legislatívneho vymedzenia nevyužívaných, nedostatočne využívaných alebo opustených oblastí, ako aj prostredníctvom vyjasnenia a rozdelenia kompetencií a zodpovednosti v súlade so zásadou subsidiarity. Na miestnej úrovni by sa mohlo uskutočniť mapovanie a klasifikácia. V tomto ohľade poznanie a preskúmanie brownfieldov (napríklad podľa ich lokalizácie, veľkosti,

predchádzajúceho využitia, úrovne kontaminácie a pamiatkovej hodnoty) by bolo prvým krokom k vypracovaniu štúdií uskutočniteľnosti a neskôr k systematickým zásahom šitým na mieru.

Po druhé, **zavedenie ekonomických nástrojov**, ako sú poplatky za nedostatočné využívanie pôdy (zamerané na vlastníkov, ktorí sa strategicky rozhodnú počkať s revitalizáciou svojho pozemku), by mohlo byť účinné pri predchádzaní špekuláciám. Okrem toho by sa mohli zväziť dane uplatňované na rozrastanie miest (aj prostredníctvom posilnenia vnútroštátneho zákona z roku 2004 o ochrane poľnohospodárskej pôdy), ale aj stimuly na prilákanie developerov investujúcich do zastavaných oblastí. V tejto súvislosti by sa mohli mobilizovať európske fondy.

Po tretie, možno uvažovať o ekonomickej klasifikácii brownfieldov. Napríklad model, ktorý navrhol CABERNET a prevzal Metropolitný inštitút Bratislavy, identifikuje štyri typy brownfieldov:

- Kategória A, ktorá znamená vysokú ekonomickú realizovateľnosť a často priťahuje súkromných investorov
- Kategória B, často financovaná na základe verejno-súkromného partnerstva
- Kategória C a D, ktorá znamená nízku ziskovosť. Regenerácia brownfieldov kategórie C a D závisí najmä od verejných investícií a iniciatív (vrátane silných stimulov).

Z politického hľadiska by **povzbudzovanie a podpora pilotných projektov** mohli byť spôsobom, ako riešiť nedostatok poznatkov o tejto téme a vytvoriť súbor osvedčených postupov na ďalšie opakovanie. Prijatie flexibilnejších nástrojov (ktoré nie vždy zapadajú do sektorového rozdelenia EŠIF) by v skutočnosti mohlo uľahčiť realizáciu viacsektorových integrovaných prístupov, ktoré by riešili viacero oblastí súčasne - fyzickú renováciu, zmiernovanie chudoby a sociálneho vylúčenia v mestách, ochranu kultúrneho dedičstva, vytváranie zelených infraštruktúr.... Na miestnej úrovni sú dôležité snahy o odpolitizovanie procesu vydávania stavebných povolení, aby sa zabránilo korupcii a rodinkárstvu. Okrem toho by miestni odborníci mohli v záujme rozvoja solídnych vedomostí a zručností využiť budovanie kapacít pre strategické riadenie, ako aj iniciatívy v oblasti odbornej prípravy a výmeny skúseností.

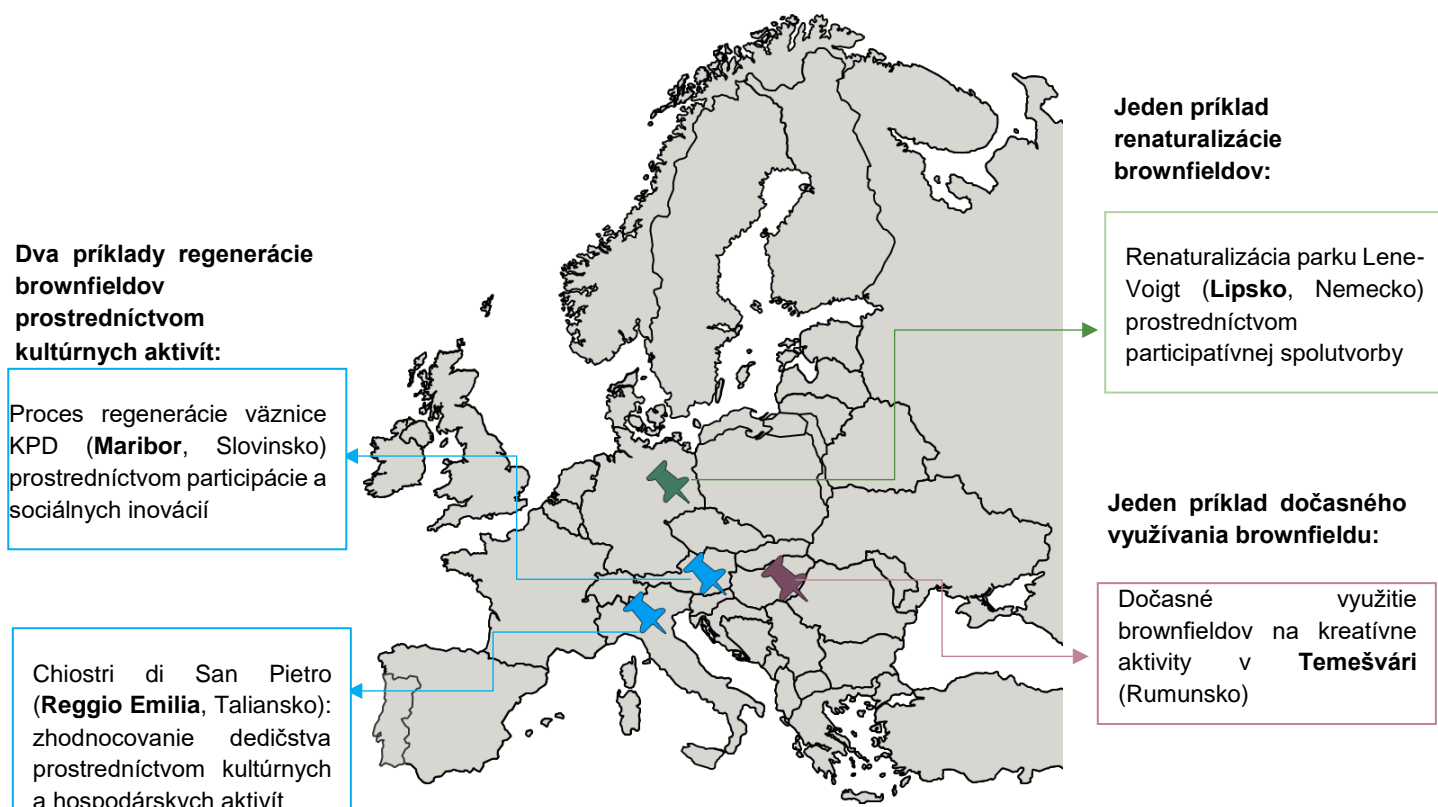
Plánovacie nástroje a kapacity na obmedzenie výstavby na zelenej lúke majú zásadný význam pri riešení problému rozrastania miest. Takisto sa môžu zaviesť dočasné nástroje a experimenty v oblasti využívania pôdy, ako napríklad ekonomická alebo administratívna podpora poskytovaná miestnymi orgánmi aktivitám a podnikom, ktoré sú ochotné dočasne znovu investovať do nevyužívaných budov. Dočasné využitie brownfieldov v skutočnosti zmiernuje degradáciu budovy a okolia a slúži ako most ku konkrétnejším a štruktúrovanejším projektom revitalizácie.

Posledný súbor postupov sa týka zvyšovania **povedomia** a kapitalizácie. Občania a rozhodovacie orgány na miestnej úrovni by si mali byť vedomí potenciálu brownfieldov pri riešení zmeny klímy (zníženie emisí skleníkových plynov v kompaktnej zástavbe a sieti mobility) a udržateľného využívania pôdy. Prostredníctvom participatívnych prístupov možno spoločne navrhnuť inovatívne iniciatívy, ako sú návštevy so sprievodcom, workshopy, záujmové skupiny.

3 Príloha 1: Analýza prípadových štúdií štyroch obnov brownfieldov v Európe

S cieľom prehĺbiť poznatky o procesoch regenerácie brownfieldov sa skúmali štyri osvedčené postupy v štyroch rôznych európskych krajinách prostredníctvom výskumu dokumentov, analýzy územných plánov a oficiálnych správ, ako aj online rozhovorov s miestnymi zainteresovanými stranami. Hlavným cieľom bolo poskytnúť slovenským obciam a rozhodovacím orgánom cenné podklady týkajúce sa aktív, prekážok a príležitostí pre opätovný rozvoj brownfieldov. Napriek odlišnému legislatívnemu, socio-ekonomickému a plánovaciemu kontextu môžu byť nasledujúce osvedčené postupy zdrojom inšpirácie pre mestá a obce, ktoré chcú rozšíriť svoje znalosti v tejto oblasti.

Pri príležitosti stretnutia s ESPON a Ministerstvom dopravy a výstavby Slovenskej republiky spoločnosť Ramboll pôvodne predstavila osem prípadov. Odborníci z Ministerstva dopravy a výstavby Slovenskej republiky nakoniec vybrali štyri prípady, ktoré sú znázornené na mape nižšie a sú zoskupené podľa oblasti intervencie. Výber sa uskutočnil podľa troch kritérií. Predovšetkým primeraný rozpočet na „bežné“ zásahy mimo vlajkových svetoznámych projektov. Po druhé, historická a geografická blízkosť slovenského kontextu (tri zo štyroch vybraných prípadov sú postsocialistické mestá). Napokon odborníci ocenili participatívny rozmer a prístupy zdola nahor, ktoré sa v takýchto prípadoch uplatňujú.

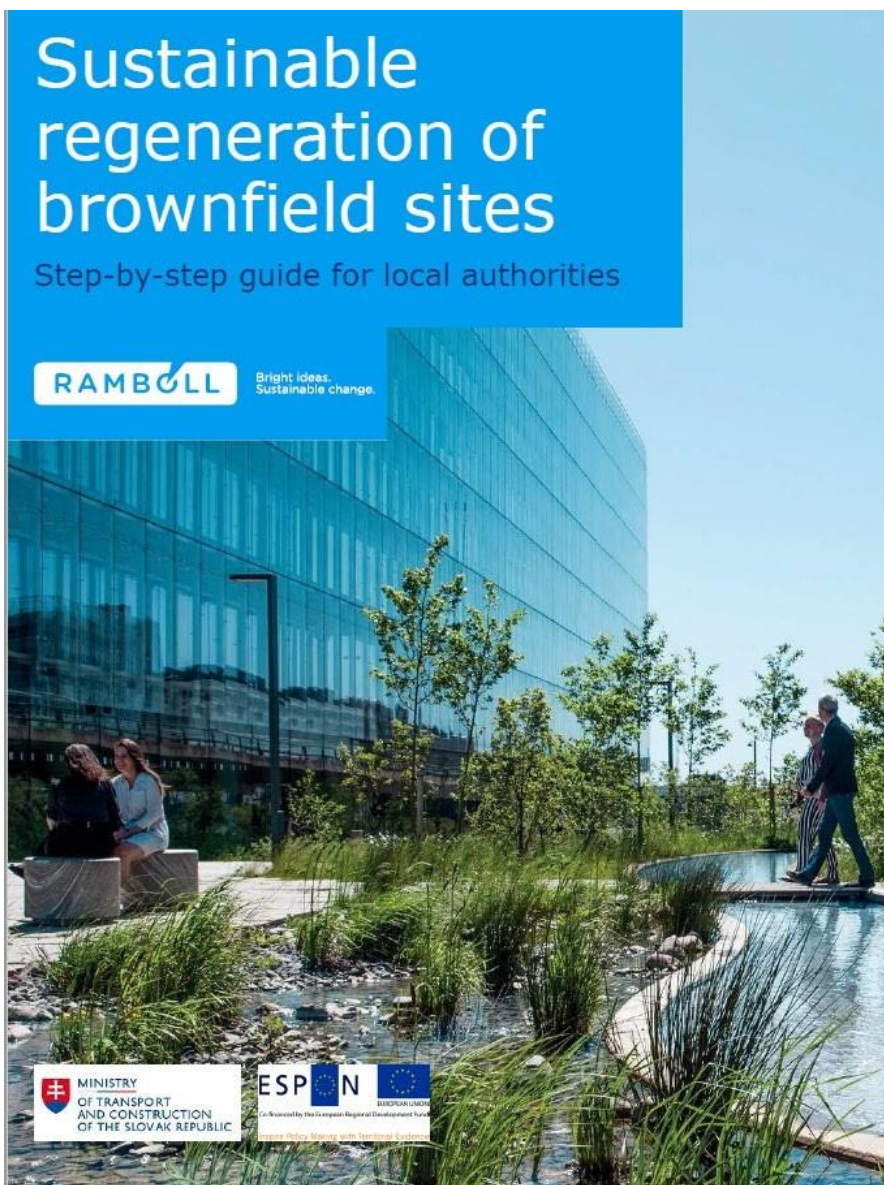

Mapa 1. Štyri európske prípadové štúdie vybrané pre rozsah tejto analýzy

Štyri informačné listy o vybraných prípadových štúdiách budú pripojené k tejto správe na ďalšie šírenie.

4 Príloha 2: Návod krok za krokom

V súvislosti so zvyšujúcim sa záujmom o tému regenerácie brownfieldov program ESPON a Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky poverili spoločnosť Ramboll Management Consulting vypracovaním návodu „krok za krokom“. Cieľom tohto dokumentu je informovať miestne orgány a poskytnúť im usmernenie pri vytváraní nových postupov aktivácie brownfieldov, pričom sa zohľadňujú aspekty, ako je vytváranie poznatkov, metódy navrhovania, možnosti financovania a finančné opatrenia. Návod bude pripojený k správe na ďalšie šírenie.

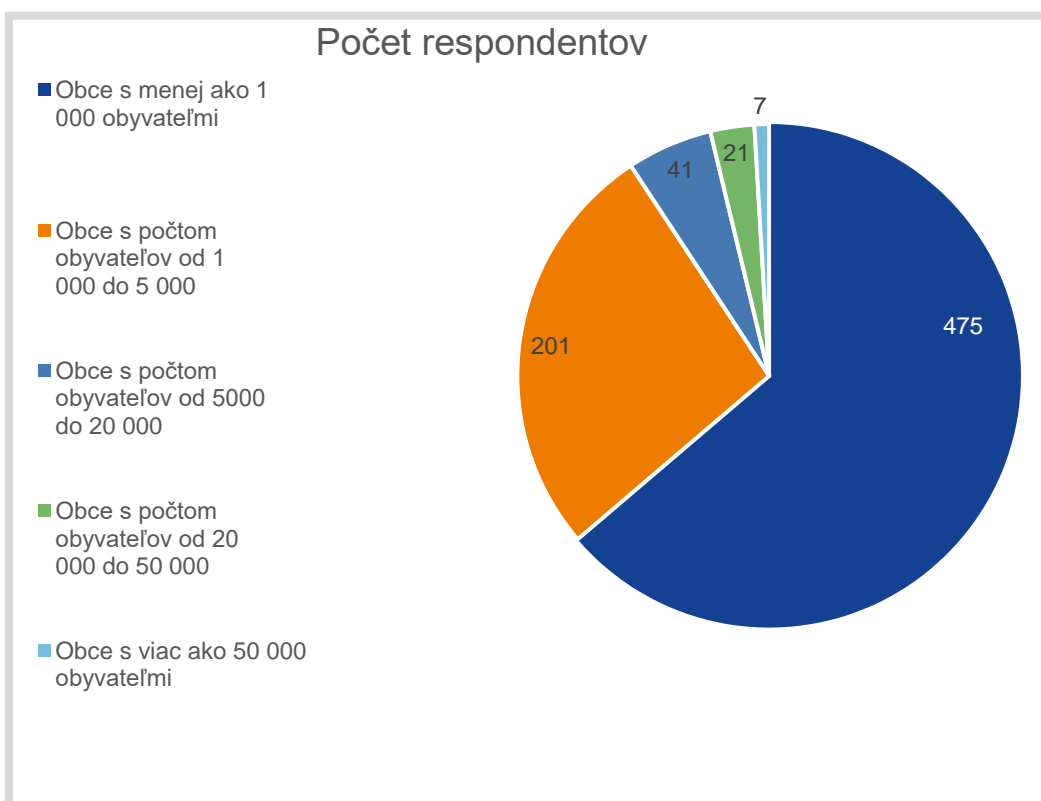

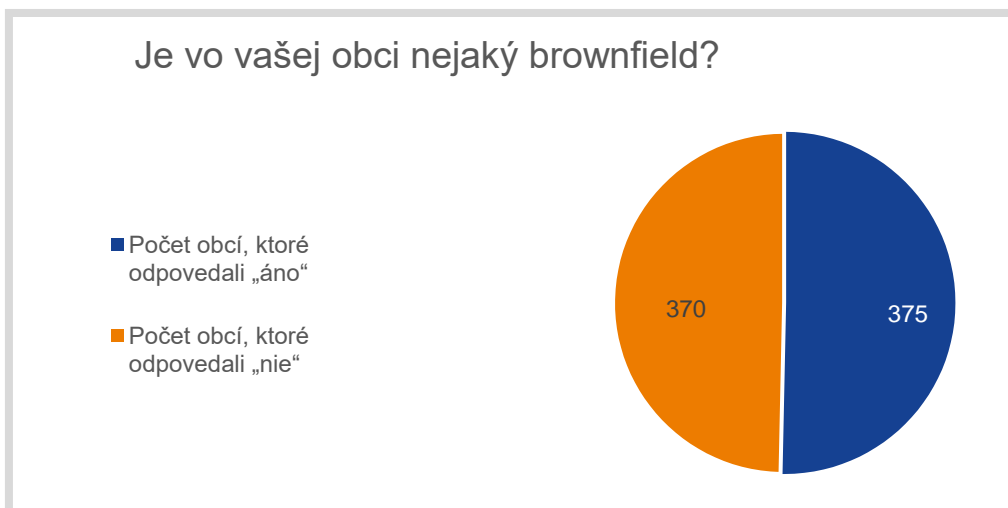
5 Príloha 3: Analýza prieskumu uskutočneného medzi slovenskými obcami

Združenie miest a obcí Slovenska (ZMOS) začiatkom roka 2022 prispelo k tomuto projektu spustením prieskumu medzi svojimi členmi. Tento prieskum poskytuje podrobné informácie o výskyte brownfieldov v slovenských obciach a o výzvach súvisiacich s potenciálnymi aktivačnými projektmi. Prieskum nám umožňuje opierať sa o štatistické údaje, aby sme mohli lepšie preskúmať problémy uvedené v celej správe, ako napríklad vysoký potenciál pre regeneráciu brownfieldov (polovica obcí deklarovala prítomnosť opustených alebo nevyužívaných budov a plôch), ale aj potrebu systematického budovania znalostí.

Na prieskume sa zúčastnili rôzne miestne orgány, ktorých sa prítomnosť brownfieldov týkala rovnakou mierou

Do prieskumu sa zapojilo 745 slovenských obcí. Väčšina z nich sú malé miestne orgány s menej ako 5000 obyvateľmi. Približne polovica respondentov (375) uviedla, že v ich správnom území sa nachádza jeden alebo viacero brownfieldov.

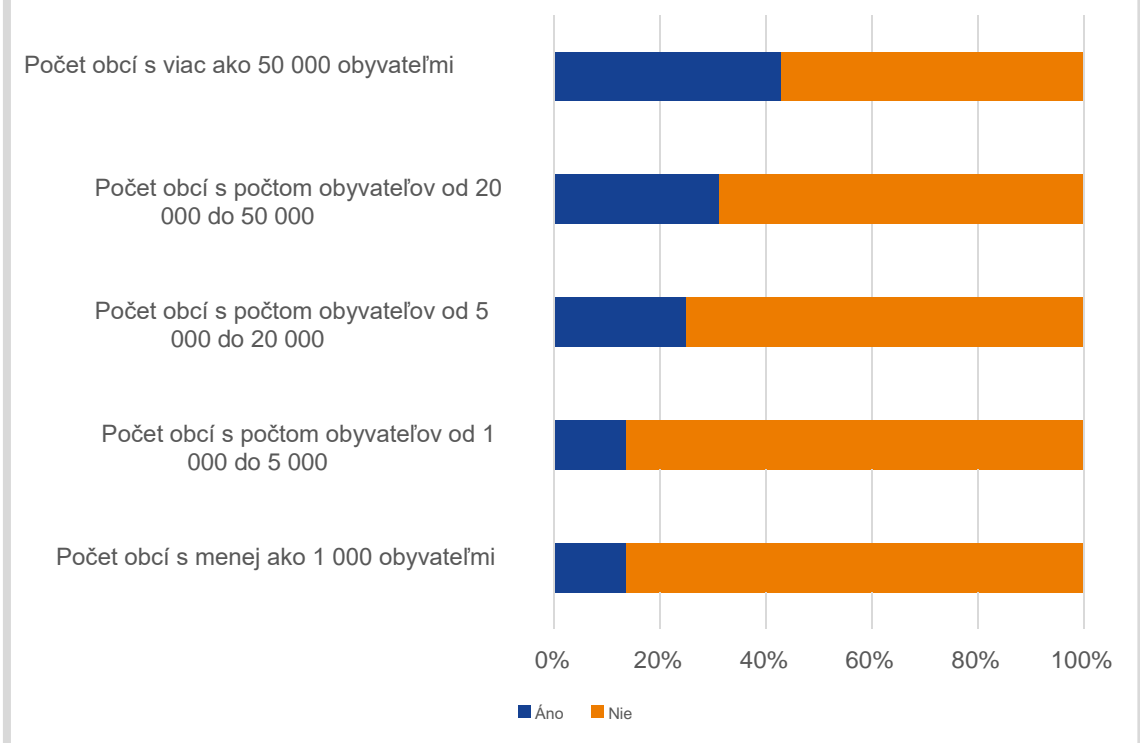
Spomedzi obcí, ktorých sa priamo týka prítomnosť brownfieldov, väčšina neuviedla potrebu sanácie životného prostredia ako kľúčový problém. Väčšina respondentov uviedla, že pokiaľ ide o sanáciu, úroveň kontaminácie nie sú závažné.

Predbežná úvaha a hodnotenie sú častejšie u stredne veľkých a veľkých obcí

Ďalší dôležitý údaj poukazuje na súvislosť medzi veľkosťou obcí a ich znalosťami a činnosťou v oblasti regenerácie brownfieldov. Zdá sa, že čím je obec väčšia, tým je väčšia pravdepodobnosť, že už bol vypracovaný projekt regenerácie. Inými slovami, z prieskumu vyplýva, že stredne veľké a veľké miestne orgány začínajú uvažovať o aktivácii brownfieldov s väčšou pravdepodobnosťou v porovnaní s menšími obcami. Dá sa to vysvetliť niekoľkými faktormi. Napríklad stredne veľké a veľké obce profitujú z vyššieho počtu kvalifikovaných odborníkov. Môžu byť tiež súčasťou národných a medzinárodných sietí miest (napr. Eurocities, URBACT), čo uľahčuje výmenu poznatkov a skúseností.

Navrhli ste už vo vašej obci projekt regenerácie brownfieldu?

Zoznam odkazov

- Ali L. et al., 2020, Gentrification through Green Regeneration? Analysing the Interaction between Inner-City Green Space Development and Neighbourhood Change in the Context of Regrowth: The Case of Lene-Voigt-Park in Leipzig, Eastern Germany. *Land*, 9, 24; doi:10.3390/land9010024
- Kabisch N., 2019, Transformation of urban brownfields through co-creation: the multi-functional Lene-Voigt Park in Leipzig as a case in point. *Urban transformations*, 1; 2.
- Mariana-Potra A.C. et al., 2020, Temporary Uses of Urban Brownfields for Creative Activities in a Post-Socialist City. Case Study: Timisoara (Rumunsko). *Sustainability*, 12, 8095; doi:10.3390/su12198095
- Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky (2016) *Habitat III*. Národná správa, 36 s.
- Ministerstvo dopravy a výstavby Slovenskej republiky (2019) *The Urban Development Policy of the Slovak Republic by 2030* (skrátaná verzia) 13 s.
- Oliver L. et al. (2005). The scale and nature of European brownfields. *CABERNET*
- PETRÍKOVÁ, D. (2006). Brownfield area revitalization as a part of urban development strategy. In *Territorial development trajectories* (s. 29). Bratislava: ROAD.
- Petříková D., Vojvodíková B. (ed.) (2012). Brownfields – Handbook. BROWNTRANS, 212 s.
- Petříková D., Finka M., Ondrejčka V., (2015) *Brownfield Redevelopment in the Visegrad Countries*, 90 s.
- Palšová L. et al. (2017) Agricultural Land Protection – the Case of Slovakia. In *Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st century*, 15 s.
- Rinaldini et al., 2020, Stare sulla frontiera : il caso Laboratorio Urbano Aperto dei Chiostri di San Pietro, Reggio Emilia (Capitolo 9).
- SPECTRA Centre of Excellence, Slovenská technická univerzita (2019). *Analysis of barriers to the recovery of unused and neglected areas in the built-up area and proposal of support measures*.
- URBACT, 2017, 2nd Chance Network's Project Brochure: Waking up the sleeping giants, 16 s.
- Wertheimer S., De la friche au projet (online) : <http://delafricheuprojet.fr/>

Co-financed by the European Regional Development Fund

Inspire Policy Making with Territorial Evidence

espon.eu

ESPON 2022

ESPON EGTC

4 rue Erasme, L-1468 Luxemburg

Luxemburské veľkovoľvodstvo

Tel.: +352 20 600 280

Email: info@espon.eu

www.espon.eu

Jedinú operáciu v rámci programu realizuje ESPON EGTC a spolufinancuje ju Európsky fond regionálneho rozvoja, členské štáty EÚ, Spojené kráľovstvo a partnerské štáty, Island, Lichtenštajnsko, Nórsko a Švajčiarsko.

Vyhlasenie o odmietnutí zodpovednosti

Táto správa nemusí nevyhnutne odrážať názor členov monitorovacieho výboru programu ESPON 2020.